

SPIS TREŚCI

I. Wprowadzenie / 7

Dwie retoryki, jeden człowiek? *Casus Firmicusa Maternusa* / 7

Badania nad Firmicusem w Polsce / 18

Firmicus – życie i dzieła / 22

Świat i chrześcijaństwo IV w. n.e. / 25

Kontrowersje wokół tytułu *De errore profanarum religionum* / 34

Źródła, kompozycja i styl / 36

Tekst, wydania i translacje / 40

Podziękowania / 41

II. Iulii Firmici Materni *De errore profanarum religionum*

Translacja: *Jak nieświadomi błędzą w wierze* / 43

Wstęp – cztery prasubstancje / 43

Kult wody w Egipcie. Izysa – Ozyrys – Tyfon (Set) / 45

Kult ziemi. Wielka Macierz i Attis / 51

Kult powietrza w Syrii i kult nieba w Kartaginie / 54

Kult ognia. Mitraizm / 58

Trójpodział duszy / 59

Kult Libera na Krecie i w Tebach / 61

Liber Tebańczyk / 64

Ceres i Prozerpina / 66

Przemowa Słońca / 71

Wenus, Adonis, Mars i Wulkan / 73

Korybanci / 76

Serapis jako Σάπρας παῖς / 82

Penaty i Westa / 86

Palladium / 87

Pięć Minerw / 89

Apel do władców / 91

Etymologia imion bóstw / 92

Kult Attisa a Eucharystia / 93

Mitraizm a Chrystus-Oblubieniec i Światłość / 97

SPIS TREŚCI

Kamień Mitry. Chrystus jako Kamień /	101
Rogi dionizyjskie a krzyż /	106
Olej w kulcie Ozyrysa i olej Chrystusowy /	109
Chrystus Zbawca /	112
Cel inkarnacji Boga /	118
Diabeł jako wąż /	121
Symbolika pogańska a chrześcijańska /	124
Walka z idolatrią. Zło, które należy wytępić /	130
Obowiązek tłumienia idolatrii /	138

III. Bibliografia / 143

Wydania i translacje <i>De errore profanarum religionum</i> /	143
Opracowania /	144
Wykaz skrótów /	150

IV. Streszczenie w języku angielskim / 151

V. Aneks: Tekst łaciński *De errore*

<i>profanarum religionum</i> (w wyborze) /	153
Wstęp – cztery prasubstancje /	153
Kult Libera /	158
Ceres i Prozerpina /	160
<i>Locus amoenus</i> – opis sycylijskiej przyrody /	161
Przemowa Słońca /	163
Józef egipski jako Serapis /	164
Porfiriusz /	165
Idolatria /	165

VI. Indeks osób (rzeczywistych i mitologicznych) / 167

I. WPROWADZENIE

DWIE RETORYKI – JEDEN CZŁOWIEK? CASUS IULIUSA FIRMICUSA MATERNUSA

W *The Cambridge History of Classical Literature*¹ napotykamy rozdział o znaczącym (i jakże stronniczo wartościującym) tytule *Minor Figures*. Rozpoczyna się on od bardzo krótkiej charakterystyki Iuliusa Firmicusa Maternusa, Sycylijczyka pochodzenia senatorskiego, który praktykował prawo oraz był autorem drugiego z zachowanych z antyku² podręczników astrologii teoretycznej i zarazem praktycznej pt. *Mathesis*. Autor wspomnianego rozdziału (oraz całej części³ poświęconej literaturze łacińskiej późnego cesarstwa), Robert Browning, niechętnie przyznaje, że Iulius Firmicus Maternus jest także autorem dzieła pt. *De errore profanarum religionum*, uznawanego za przejaw chrześcijańskiej nietolerancji, choć to pierwsze wynika z obecnego stanu badań, a drugie jest raczej opinią o charakterze negatywnej

- 1 *The Cambridge History of Classical Literature*, volume 11: *Latin Literature*, ed. by E. J. Kenney, advisory editor W. V. Clausen, Cambridge University Press, Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney 1982, s. 770–771.
- 2 Pierwszym był żyjący dwa wieki wcześniej grecki astrolog Vettius Valens. Por. J. R. Bram, *Ancient Astrology: Theory and Practice. Matheseos Libri VIII by Firmicus Maternus*, transl. by J. R. Bram, Park Ridge 1975, s. x. Por. także monografię na temat tegoż: J. Komorowska, *Vettius Valens of Antioch: An Intellectual Monography*, Kraków 2004.
- 3 R. Browning, *Minor Figures*, w: *The Cambridge History...*, dz. cyt., cz. VI: *Later Principate*, s. 770–773.

insynuacji niż faktem. Browning dopuszcza zupełnie niepopartą źródłami ewentualność, że może „jakiś brat czy kuzyn” (*brother or cousin*) był autorem tego drugiego dzieła. Nie ma po temu żadnych przesłanek ani różnic stylu pomiędzy tymi dwoma teksami (a przeciwnie – znaleźć można liczne podobieństwa, np. neologizmy stosowane tylko w ich obrębie), trzeba więc wziąć pod uwagę „zapał neofity” (*zeal of a neophyte*), który mógł ogarnąć Firmicusa po przyjęciu chrześcijaństwa, co tłumaczyłoby jego autorstwo dwu tak różnych dzieł. Po Firmicusie Browning omawia jeszcze w tym samym rozdziale inne „pomniejszych postaci”. Wspominani są tutaj Palladius Rutilius Taurus Aemilianus⁴ (*vir illustris*) oraz Publius Flavius Vegetius Renatus⁵ i Arnobius⁶. W ten spo-

- 4 Palladius Rutilius Taurus Aemilianus pisał także w IV w. Zachował się poemat jego autorstwa, który składa się z 14 ksiąg, a nosi tytuł *O gospodarstwie wiejskim* (*De re rustica*). W 1926 r. znaleziono także fragmenty *De veterinaria medicina*. Por. tamże, s. 772–773. Por. także: M. J. Bartoldus: *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus: Welt und Wert spätrömischer Landwirtschaft*, Augsburg 2014; R. H. Rodgers, Robert H. (ed.) *Palladius Opus Agriculturae, De Veterinaria Medicina, De Insitione*, Leipzig 1975; R. H. Rodgers, *An Introduction to Palladius*. University Institute of Classical Studies, „Bulletin Supplement” 35, London, 1975; *Traktat o rolnictwie. Rutyliusz Taurus Emilianus Palladiusz*, z jęz. łac. przeł., wstępem i komentarzami opatrzył I. Mikołajczyk, Toruń 1999.
- 5 Publius Flavius Vegetius Renatus, zwany Wegecjuszem, był historykiem piszącym po łacinie, zainteresowanym też hodowlą koni, żył w drugiej połowie IV w. n.e. Zachował się podręcznik jego autorstwa dotyczący wojskowości w Rzymie (*Epitoma rei militaris*), którego główną tezą jest przywrócenie dyscypliny w armii rzymskiej według dawnych rzymskich wzorów. Por. *The Cambridge History...*, dz. cyt., s. 774–775. Por. także: Flavius Vegetius Renatus, *Zarys wojskowości ksiąg cztery*, wstęp i tłum. A. M. Komornicka, w: „Meander” R. 28 (1973) nr 10, s. 400–417 i nr 11–12, s. 485–501 oraz „Meander” R. 29 (1974) nr 4–5, s. 198–232 i nr 7–8, s. 333–352.
- 6 Chodzi o tzw. Arnobiusza Starszego, urodzonego ok. 240 r. n.e. retora Sicca Veneria (obecnie Le Kef) w Afryce. Arnobiusz ze swoim słynnym dziełem *Adversus nationes* stanowił jedno ze źródeł inspiracji Firmicusa Maternusa, także

sób Browning stawia samego Firmicusa (a także jego dorobek) wśród tzw. autorów technicznych (*the technical literature of antiquity*).

Jednak dla niektórych uczonych (należy do nich m.in. Jean Rhys Bram) Firmicus Maternus jest postacią szczególnie interesującą z wielu powodów, a zwłaszcza jako prawdopodobnie jedyny autor, który opublikował zachowane do dziś dzieła zarówno sprzed, jak i po konwersji na chrześcijaństwo, jako intelektualista biegły w każdej z dwu głównych dziedzin kształcenia tamtych czasów (retoryce i filozofii⁷), a także jako jeden z nielicznych astrologów praktyków:

Firmicus seemed worthy of note for many reasons. He is almost alone as author of works produced both before and after an apparent conversion to Christianity. He was a typical intellectual of his day, having a smattering of literary knowledge yet with a full-blown command of rhetorical devices; at the same time, in his earlier years

z powodu podobnej sytuacji – konwersji wykształconego retora na chrześcijaństwo. Ocena samego Arnobiusza przez badaczy wydaje się dalece zróżnicowana. Pierwszy istotny element dyskusji w odniesieniu do retora dotyczy jego stosunku do Cesarstwa Rzymskiego, do panujących w nim obyczajów i obowiązującej religii politeistycznej. Na ogół w opracowaniach naukowych dotyczących sposobu prowadzenia polemiki w *Adversus nationes* akcentuje się przesadnie, że „Arnobiusz, nawrócony na chrześcijaństwo orator i nauczyciel retoryki, z całą energią walczy z poglądami pogańskimi”. Zarzuca mu się także, że „odczuwa on pewną niechęć do poznania (*gnosis*), do wiedzy ludzkiej (*episteme*)”. Z tymi opiniami polemizuje badaczka z Uniwersytetu Śląskiego, Anna Kucz. Por. A. Kucz, *Umbra veri. Arnobiusz i nurty filozofii klasycznej*, Katowice 2012, s. 12. Por. także: C. Marchesi, *Storia della Letteratura Latina*, t. 2, Milano–Messina 1965, s. 433–443; M. B. Simmons, *Arnobius of Sicca. Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*, Oxford 1995; K. Homa, *Między gnosis a pistis. Arnobiusz z Sicca. Filozof media qualitatis*, Kraków 2000–2004.

- 7 Na temat głównych nurtów kształcenia wyższego od czasów epoki hellenistycznej – por. H. I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś (oryginał: *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*), Warszawa 1969.

I. WPROWADZENIE

he was a staunch devotee of individual astrology and rigid fatal determinism, which he combined with the more ordinary philosophical outlook of his period – a mystic blend of Stoicism and Neo-Platonism⁸.

Koncepcje filozoficzne, które miały implikacje religijne i zapowiadały tematy poruszane później w neoplatonizmie oraz chrześcijaństwie, stały się szczególnie popularne w okresie tzw. drugiej sofistyki, ale w IV w. n.e. wciąż pozostawały żywotne i istotne. Wielki rozwój drugiej sofistyki to czas rozkwitu chrześcijaństwa i – jak zalecają współcześnie badacze, np. Laurent Pernot⁹ – nie należy mówić o wpływie sofistyki na chrześcijaństwo (ani odwrotnie: o wpływie chrześcijaństwa na sofistykę), ponieważ dotyczy to tego samego środowiska, w którym koegzystowali sofiści oraz żydzi i chrześcijanie, dzieląc wspólne modele kulturowe¹⁰. „Sofista” w tym okresie znaczy „intelektualista” i za takiego uchodził w swoich czasach Firmicus Maternus. Wychowany w stałej styczności z filozofią, z czołowym wówczas neoplatonizmem, jest z jej zagadnieniami dobrze obeznany, a po swej konwersji na chrześcijaństwo podejmuje dyskusję z neoplatonikami, zwłaszcza z Porfiriuszem. I ten aspekt jego twórczości został przez badaczy podkreślony. Ów temat jako pierwszy szerzej rozwinął w 1943 r. Henry Paul w artykule pt. *Plotin et l'Occident. Firmicus Maternus, Marius Victorinus, Saint Augustin et Macrobe*¹¹. Od tego czasu badacze¹² neoplatonizmu często sięgają po Firmicusa, np. po jego polemikę z neoplatonikami na temat funkcji żywiołów (woda, ogień, ziemia,

8 J. R. Bram, *Preface*, to: *Ancient Astrology: Theory and Practice. Matheseos Libri VIII by Firmicus Maternus*, transl. by J. R. Bram, Park Ridge, 1975, s. VII.

9 Por. L. Pernot, *Druga Sofistyka. Stan badań i nowe perspektywy*, w: „Theologica Wratislaviensia”, t. 1, 2006, s. 28–29.

10 Tamże, s. 29.

11 H. Paul, *Plotin et l'Occident. Firmicus Maternus, Marius Victorinus, Saint Augustin et Macrobe*, w: „Spicilegium sacrum Lovaniense” 15 (Louvain 1934).

12 Por. R. E. Witt, *Albinus and the History of Middle Platonism*, Cambridge 1937, s. 130.

powietrze), które omawia w pierwszych rozdziałach *De errore...*, pisząc m.in.: „Na próżno czcisz tę wodę, o której myślisz, że przecież wreszcie pomoże. Zupełnie inna jest woda, przez którą odradzają się odnowieni ludzie. Ową wodę, którą czcisz przez kolejne lata, Inna Siła osuszy i wyschną podziemne kanały tamtej”¹³.

Po drugie dzieło Firmicusa chętnie sięgali religioznawcy, badacze starożytnych kultów, które opisywał, zainteresowani zwłaszcza formułkami¹⁴ dawnych obrzędów przytaczanych przez autora i historią powstania tychże kultów, np. mitraizmu¹⁵. Pisma Firmicusa są analizowane przez badaczy chrześcijaństwa pierwszych wieków, a przede wszystkim zmian, jakie zaszły w związku z jego rozwojem w IV w. n.e. Zwraca jednak uwagę fakt, że najczęściej podejmowanym tematem jest kwestia nietolerancji religijnej właśnie w IV w., tak jakby wieki poprzednie były tejże tolerancji wzorem (a przypomnijmy, że to wieki szczególnej nietolerancji równoznacznej z eksterminacją chrześcijan, a polityka była „tożsama z religią”)¹⁶. Także wielu biblistów, w tym zwłaszcza badaczy zakresu znajomości Starego Testamentu wśród chrześcijan pierwszych wieków,

13 Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum*, II 5.

14 Por. P. T. Michels, *The symbolon in Firmicus Maternus De errore profanarum religionum*, w: „Folia 2” (1947), s. 50–54.

15 Por. A. Dieterich, *Eine Mithrasliturgie*, Leipzig 1923.

16 Por. L. W. Barnard, *L'intolleranza negli apologisti Cristiani con speciale riguardo a Firmico Materni*, w: *L'intolleranza cristiana nei confronti dei pagani*, wyd. P. F. Béatrice, *Cristianesimo nella storia*, 11, 1990, 3, s. 502–521. Por. także opinie historyków na temat przyczyn prześladowań w III w., wśród których na pierwszy plan wysuwa się racje religijne: „polityka wobec bóstwa staje się jednym z najważniejszych zadań państwa [...] przymierze z bóstwem, wybór boga najmocniejszego, nie liczbą zwolenników, ale swą mocą, są pojęciami obcymi dla naszej mentalności, ale były zakorzenione w mentalności archaicznego Rzymu i odżyły powtórnie w Cesarstwie”. Por. M. Sordi, *The Christians and the Roman Empire*, Oklahoma 1994, s. 48 i 63. Cytat za M. Starowieyski, *Z historii wczesnego chrześcijaństwa. Biblia, męczennicy, poganie i inni*, Kraków 2015, s. 265.

z pożytkiem studiowało *De errore profanarum religionum*. O znajomości przez Firmicusa pism Starego Testamentu oraz kontrowersyjnego *Listu do Hebrajczyków* pisał Alberto Vecchi¹⁷, Agostino Pastorino¹⁸ czy Clarence A. Forbes¹⁹. Wielu biblistów²⁰ zastanawiało się nad faktem tak znaczącej wiedzy biblijnej Firmicusa, inspirowanej przede wszystkim Septuagintą i spuścizną Cypriana oraz (w mniejszym zakresie) pozostałymi źródłami, do których należały teksty Klemensa Aleksandryjskiego i Arnobiusza. Podkreśla się zwłaszcza fakt, iż Maternus cytuje teksty biblijne bardzo często i bardzo swobodnie, co różni go od apologetów łacińskich tego czasu (jest tutaj zdecydowanie wyjątkiem), zbliża zaś do greckich polemistów chrześcijańskich²¹. Za krytycyzm biblijny cenili Maternusa Henry Wace i William Coleman Piercy, autorzy wciąż wznowianego i dostępnego obecnie w wersji internetowej *Słownika chrześcijańskiej literatury i biografii do końca VI w.*²².

Także dla zainteresowanych astrologią Firmicus stanowi cenny punkt odniesienia. Jest źródłem dziejów astrologii oraz postacią niezwykle cenną jako praktykujący starożytny astrolog. Patrzy przy tym na astrologię jak na filozofię, w sposób zimnonaukowy, jak określa to Bram²³, bez

17 A. Vecchi, *Guliu Firmico Materno e la „Lettera agli Ebrei”*, w: „Convivium” 25 (1957), s. 641–651.

18 A. Pastorino, *Iuli Firici Materni De errore profanarum religionum*, Biblioteca di studi superiori 27, Florence 1956, s. xxv.

19 C. A. Forbes, *Introductio*, s. 28 i nn.

20 Por. W. Leonard, *A Catholic Commentary on Holy Scripture*, London 1953, s. 1154.

21 C. A. Forbes, dz. cyt., s. 220.

22 H. Wace, W. C. Piercy, *Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century*, London 1911. Por. hasło „Maternus, Julius Firmicus” w internetowej wersji słownika: *Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century*, https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_Christian_Biography_and_Literature_to_the_End_of_the_Sixth_Century/Maternus,_Julius_Firmicus (dostęp: 1 lipca 2015).

23 Por. J. E. Bram, dz. cyt., s. x.

mistycyzmu i determinizmu – ale w odniesieniu do pojęcia συμπαθεία (*sympatheja*), czyli świadomości wpływania jednych zjawisk i rzeczy na drugie w powszechnym uniwersum. Firmicus jest wreszcie intelektualistą, Sycylijczykiem, który świetnie zna grekę, bo na źródłach greckich oparł osiem ksiąg swej nauki – μάθησις (*mathesis*) astrologicznej. Ponadto, jak stwierdza Frédéric Chapot, można mówić o pewnej kontynuacji intelektualnej tego, co przedstawił w *Mathesis*, w tym, na czym oparł *De errore profanarum religionum*²⁴.

W związku z wykształceniem Firmicusa badacze interesowały przede wszystkim jego odniesienia do retoryki, niestety (podobnie jak autor) nader często wartościowanej negatywnie²⁵. Rzadko zdarzał się filolog²⁶, który podkreślał tworzone przez Maternusa neologizmy, stosowanie wyrazów, mimo rodowodu cycerońskiego, dawno już zaniechanych, ciekawe użycia genetiwu, wplatanie w treść motywu *loci amoeni* czy mowy nacechowanej ironią i groteską²⁷. Zamiast tego padały stwierdzenia o „nieprawdziwej retoryce”²⁸ (pojęcie nieznane badaczom retoryki,

- 24 Por. F. Chapot, *Prière et sentiment religieux chez Firmicus Maternus*, w: „Revue des Études Augustiniennes et Patristiques”, 47, s. 63–83.
- 25 Robert Turcan negatywnie ocenia retorykę i styl Firmicusa. Por. R. Turcan, *Introduction*, w: *Firmicus Maternus, De errore profanarum religionum*, Paris 1982.
- 26 Mam tu na myśli przede wszystkim wstęp i komentarze Clarence’a A. Forbesa do przetłumaczonego i wydanego przezeń tekstu *De errore*... Choć sama translacja nie wydobywa może wszystkich łacińskich znaczeń, a często opiera się na źródłosłowie wchłoniętym niegdyś przez język angielski z łaciny właśnie, który w związku z tym nabiera nowych, uproszczonych znaczeń, to podkreślić należy rzetelność komentarzy opracowanych przez tłumacza. Por. Firmicus Maternus, *The Error of Pagan Religions*, translated and annotated by C. A. Forbes, New York 1970.
- 27 Por. A. Ballabriga, *Approche du burlesque divin dans l’Antiquité*, w: *Le Rire des Grecs. Anthropologie du rire en Grèce ancienne*, sous la direction de M.-L. Desclos, Grenoble 2000, s. 123–131. Por. także: R. Muth, *Die Götterburleske in der griechischen Literatur*, Berlin 1992.
- 28 „Sa rhétorique sonne faux”, por. R. Turcan, dz. cyt., s. 23.

nawet we współczesnej i zmodyfikowanej retoryce μ)²⁹, zaś dzieło *De errore...* nazwano „podręcznikiem nietolerancji”³⁰.

Warto zwrócić uwagę zwłaszcza na najnowsze ustalenia, których w ostatnich latach dokonała francuska badaczka związana z Princeton i Sorboną – Béatrice Caseau³¹. W artykule pod tytułem *Firmicus Maternus: un astrologue converti au christianisme ou la rhétorique du rejet sans appel*³² poddaje ona kompetentnej analizie zarówno retorykę Firmicusa, jak i jego religijność. Podstawowym zagadnieniem okazuje się właśnie pytanie o jakość retoryki – czy jest ona jedynie apelem-wezwaniem do odrzucenia czegoś (w tym przypadku – składania krwawych ofiar), czy wyrazem tendencji epoki lub etapów przeżywania religijności przez jednostkę, a może należy wziąć pod uwagę jeszcze inne czynniki?

Odpowiedź jest zdecydowanie twierdząca – sytuacja polityczna i tzw. klimat epoki mają duży wpływ na kształt retoryki Firmicusa. Są to czasy ogromnych przemian. Po ogłoszeniu przez cesarza Konstantyna Wielkiego oraz cesarza Licyniusza w 313 r. edyktu mediolańskiego, zapew-

29 Por. m.in. Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca, *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*, Indiana 1969.

30 Wyrażenia stosowane w kilku językach, które przeniknęły także do encyklopedycznych not na temat Firmicusa Maternusa, np. „manuel d'intolérance” lub „veritable handbook of intolerance”. Por. G. Boissier, *La Fin du paganisme: étude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*, t. 1, Paris 1909, s. 68 oraz C. N. Cochrane, *Christianity and Classical Culture*, Oxford 1940, s. 254. Warto porównać także uściślenia terminologiczne w monografii zbiorowej pt. *Oblicza tolerancji i nietolerancji religijnej. Aspekty prawno-historyczne i teologiczne*, red. P. Jaskóła, E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Opole 2014.

31 Béatrice Caseau, professeur d'histoire byzantine (Université Paris-Sorbonne), directrice du Labex RESMED (Religions en Méditerranée), membre de l'UMR 8167 Orient et Méditerranée.

32 B. Caseau, *Firmicus Maternus: un astrologue converti au christianisme ou la rhétorique du rejet sans appel*, w: *La religion que j'ai quittée*, (dir.) D. Tollet, Paris 2007, s. 39–63.

niającego swobodę religijną m.in. chrześcijanom (którym gwarantowano zakończenie prześladowań, trwających – z większym lub mniejszym natężeniem – prawie 300 lat), powstała zupełnie nowa sytuacja polityczna i społeczna. Chrześcijaństwo mogło swobodnie się rozwijać, prowadzić działalność misyjną i charytatywną, budować liczne kościoły. Poparcie władzy dla nowej religii, przejawiające się np. w ustanowieniu świętowania niedzieli, a także poparcie chrześcijan dla władzy w utwierdzaniu wizerunku dobrego władcy, sprawiało, że chrześcijaństwo stawało się coraz atrakcyjniejsze (i to nawet mimo wewnętrznych sporów dogmatycznych) dla różnych grup społecznych: od poszukujących wzniosłych idei zwolenników neoplatonizmu po masy biedoty. Wielu – podobnie jak Konstantyn – widziało w chrześcijaństwie religię uniwersalną, zdolną skonsolidować państwo, wielu też mogło liczyć na korzyści polityczne i materialne ze strony władzy, która opowiedziała się za chrześcijaństwem.

Do tych ostatnich H. A. Drake, profesor uniwersytetu kalifornijskiego, zalicza także Firmicusa, oskarżając go o oportunizm³³, rezygnację z dawniej wyznawanego neoplatonizmu czy nawet kultu słońca dla doraźnych korzyści. Teza ta nie jest (bo być nie może) poparta jakimiś dowodami, nie zgadza się z nią także wzmiankowana Béatrice Caseau. Ponadto każdy po lekturze *De errore...* sam może ocenić, na ile pełen żaru tekst Firmicusa wyraża jego szczere przekonania, czy gdzieś można znaleźć fałszywą pochwałę chrześcijaństwa, a ukrytą pogaństwa. Caseau bada retorykę tekstu dokładnie, zaś w odniesieniu do religijności stwierdza inny rodzaj apologetyki niż u wcześniejszych autorów. Firmicus nie widzi sensu w przedstawianiu subtelnych dywagacji, mających bronić nauki chrześcijańskiej czy do niej zachęcać (i na tym polega oryginalna wartość jego tekstu), lecz wyraża już wcześniej (*Mathesis*) niechęć odczuwaną wobec obrzędów, które odbywają się wciąż jeszcze za jego

33 Por. H. A. Drake, *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*, Baltimore 2000, s. 424.

życia. Widzi w nich jakieś zacofanie, dziką pierwotność, która nie przystoi rozwiniętemu cywilizacyjnie Rzymowi. Dostrzega konkretne niebezpieczeństwa i potrzeby, które wymienia Caseau³⁴:

- *le risque de pollution* – ryzyko nieczystości, zbrukania się, obawa jakże charakterystyczna dla całej epoki, zwłaszcza dla neoplatonizmu;
- potrzeba, by przeważała tzw. *religiosa constantia* oraz *fides veneranda*³⁵ – tj. potrzeba zachowania rozsądku, prymatu rozumu, także w zakresie religijności, pozostawania w wierze, którą można szanować;
- obawa przed demonami, złymi mocami, które mogą towarzyszyć kultom oraz przedmiotom związanym z kultami i są potencjalnie niebezpieczne dla ludzi;
- zagrożenie dla patriotyzmu, dla rzymskości – bardzo wiele kultów przybyło z terenów wrogich Rzymowi i barbarzyńskich (np. otaczane w Rzymie kultem Palladium, które według tradycji zostało sporządzone przez Scytę – wroga Rzymu)³⁶;
- potrzeba społeczeństwa bardziej moralnego zamiast przesycenia spirytualizmem (krytyczna reakcja na nazbyt uduchowiony, deprecjujący cielesność³⁷ neoplatonizm);

34 Por. B. Caseau, dz. cyt., s. 49 i nn.

35 Por. FM XX 7: „Teraz zaś należy apelować do Was, najdostojniejsi władcy, Konstancjuszu i Konstansie, oraz do wartości Waszej wiary, która budzi szacunek. Ponad ludzi jest wyniesiony i oddzielony od ziemskiej słabości oraz łączy się ze społecznością niebian ten, kto we wszystkich swych działaniach, na ile może, stosuje się do woli Najwyższego Boga”. Podkreślenie B. Gaj.

36 Tamże, xv 1: „Posłuchajcie też, jakaż to boskość cechuje Palladium. Jest to posąg wykonany z kości Pelopsa, a twierdzi się, że wykonał je Scyta Abaris. Zastanówcie się, jakież to może być bóstwo, skoro «poświęcił» je barbarzyński Scyta”.

37 O pogardzie neoplatoników dla cielesności i rodzącej się stąd pogardzie dla chrześcijan, którzy według Damaskiosa, ostatniego wielkiego neoplatonika, „są niezmiennie zanieczyszczeni i przez to nieopisanie odrażający” pisze Maria Dzielska, por. M. Dzielska, „Ostatni Hellenowie” i chrześcijaństwo, w: *Kościół, świat i zbawienie we wczesnym chrześcijaństwie*, red. J. Naumowicz, Warszawa 2004, s. 70.

- potrzeba wzmocnienia władzy także poprzez konsolidację religijną, która może również przynieść imperium wymierne korzyści polityczne (w tym militarne)³⁸;
- usunięcie strachu (nawet u władców) przed rozsądnym, na potrzeby państwa i jego obywateli, spożytkowaniem bogactw, które są w posiadaniu pogańskich świątyń³⁹;
- usunięcie miejsc kaźni chrześcijan i jej przyczyn (na ogół w pogańskich świątyniach właśnie ginęli chrześcijanie, którzy odmawiali oddania czci posągom czy złożenia przed nimi ofiar i sami stawali się ofiarami).

Retoryka Firmicusa jest zatem spójna, jedna, a fakt, że podejmuje on tematy dotąd obce apologetyce chrześcijańskiej, że nawołuje po raz pierwszy do tak radykalnych posunięć, jak niszczenie idoli⁴⁰, jest oryginalną cechą jego tekstu, a także jego religijnego rozwoju osobistego. Firmicus Maternus decyduje się pozostać pragmatycznym intelektualistą, który – zamiast wchodzić w spory teologiczne – szczerze przyjął ideę chrześcijaństwa i nie waha się wyrazić własnych, konkretnych poglądów wobec rzeczywistych zagrożeń, do których należą krwawe obrzędy różnych kultów.

- 38 Jak zwycięstwo Konstansa w Galii (342 r.) i Konstancjusza na granicy perskiej (343 r.), do których nawiązuje Firmicus w ostatnim rozdziale swego tekstu (xxix 3), zachęcając władców, by „jako czyści w myślach, w sumieniu pobożni, z umysłem odpornym na zło, zawsze mieli przed oczyma niebo, od Boga zawsze oczekiwali pomocy, błagali o pomoc Czcigodne Bóstwo Chrystusa i składali zbawiającemu Bogu duchowe ofiary w intencji ocalenia świata i własnego” (xxix 4).
- 39 „Tollite, tollite securi, sacratissimi imperatores, ornamenta templorum. Deos istos aut monetae ignis aut metallorum coquat flamma. Donaria universa ad utilitatem vestram dominiumque transferre!” Por. Firmicus Maternus, *De errore...*, xxviii, 6. Por. translacja B. Gaj: „Usuwaszcie ozdoby świątynne, o przeświećli władcy, usuwaszcie bez strachu. Niech ogień w mennicy lub płomień hutniczy stopi te bożki. Wszelakie skarby świątynne obróćcie na korzyść waszego panowania”.
- 40 T. C. G. Thornton twierdzi, że takie wezwanie nie miało miejsca przed Firmicusem i mogło, jako użyteczne społecznie, nawet zyskiwać aprobatę. Por. T. C. G. Thornton, *The Destruction of Idols: Sinful or Meritorious?*, w: „Journal of Theological Studies”, 1986 (37), s. 121–124.